

Қорақалпақ тилшунослигида мазкур мавзу бүйича олиб борилған ишлар кенг өритилген. Географик номларни лисоний тадқиқ қилиш усуллари айтылган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся объяснение ономастики топонимических, ойконимических терминов. Отмечено важность изучения ойконимов в лингвистике, в том числе и в ономастике. Интерпретируется топонимика тюркских языков, исследования ойконимии. Работы, выполненные по данной теме в Каракалпакском языкознании, широко освещаются. Изложены методы лингвистического исследования географических названий.

SUMMARY

The article provides an explanation of the toponymic onomastics, oikonomic terms. The importance of studying oikonyms in linguistics, including onomastics, is depicted. Interpreted toponymy of the Turkic languages, and research of oikonomy. The works performed on this topic in the Karakalpak linguistics are widely described. Methods of linguistic research of geographical names interpreted.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГІНДЕ ОМОНИМ СӨЗЛЕРДИҢ БЕРИЛИҢИ

М.Т.Мамбетмуратова - докторант

Әжсинияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: семантика, омоним, кўрғазмалы материал, сўз, луғат.

Ключевые слова: семантика, омонимия, наглядный материал, слово, лексика.

Key words: semantics, homonymy, visual material, word, vocabulary.

Тил бирликлериниң структурасы баянлаўды, ал семантика мазмунды белгилеп береді. Баянлаў менен мазмун арасындағы байланыс омонимияны келтирип шығарады. Булар бир лингвистикалық бирлик дегеринде бир-бири менен мазмунды жағынан байланысы болмаса, тил бирликлериниң омонимиясын пайда етеді.

Омонимлерди қалай айыра аламыз? Олар: 1) айтылыўы хәм жазылыўы жағынан бирдей; 2) мәнилериниң бир-биринен кескин парықланыўы менен ажыралады.

Тил билиминде омонимия тил бирликлери арасында (лексемалар, морфемалар, фразеологиялық бирликлер) пайда болады: *Тер* ат.-І тери асты бези ислеп шығаратуғын суйықлық; *Тер* ф.-ІІ биримлеп жыйнап ал.

Әлипбелі сөзликлерде сөзлердиң мәнилері арасындағы байланысқа қарай сөз мәнилері хәм мәни оттеноклерине (реңк), ажыратылады. Егер, мәнилер арасындағы байланыс орташа рәуиште болса, сөзликте сөзлер семемаларға бөлинип, сөзлердиң хәр бир мәніси араб саны менен белгиленип айырылады. Ал, олардың арасында хеш қандай байланыс болмаса, олардың мәнилері бөлек лексемаларға жикленип, сөзликлерде өз алдына мақала ретинде бериледи хәм рим саны менен белгиленип, омонимлерге ажыратылады.

В.В.Виноградов тәрәпинен омонимлер үш усылда көрсетилген:

- 1) тарийхый-лексикологиялық;
- 2) морфологиялық, сөз жасалыў;
- 3) структура-семантикалық [1]

В.В.Виноградов тәрәпинен усынылған бул усылларды тийкар етип алыў мүмкин, деген менен онда хәр бир тилдиң өзине сәйкес тарийхый раўажланыўы, сөз жасалыў нызамлары, олардың этимологиясы есапқа алыныўы керек. Себеби, омонимлер лексикалық усыл арқалы бирнеше бағдарда пайда болса, хәзирги тилимиздиң сөзлик қурамын байытыўда әхмийетли болып табылады.

Статистикалық жағынан ҚТТСниң төрт томлығында берилген омонимлердиң улыўма саны-725 сөзден ибарат.

Олар I томда 77, II томда 144, III томда 119, IV томда 385 болып, сөздиң санына қарап еки сөзден 5-

6 сөзге дейин барып жетеді.

ҚТТСде басқа категориядағы сөзлер менен қатар омонимлерди бериў мәселеси де айрықша орынды ийелеп, олардың өзине тән өзгешеликлери бар, себеби омонимлер хәм көп мәнилі сөзлер бир-бирине тығыз байланыссы. Сонлықтан, олардың бирин екиншисинен айырыўда бир қанша қыйыншылықлар да бар. Олардың өзгешелиги формасында емес, ал мәнісинде екенлигин көрсете отырып, В.И.Абаевтың: «Көп мәнилі сөзлерди айыра алмаўшылықтан соңғы ўақытлары сөзликлерде омонимлер көбейип кеткен» [2] -деп айтқан пикири оғада тийкарлы.

Усыған байланыссы гейпара изертлеўшилер омонимлерге хәр түрлі көзқараслар билдирип, белгилі бир жуўмақларға келмекте.

Бизиң пикиримизше, тилдеги омонимлердиң хәммесин көп мәнилі сөзлерге байланыссы деп айтыўға болмайды. Оның ишинде келип шығыўы, жасалыўы бойынша полисемия қубылысына байланысы бар омонимлер ғана көп мәнилі сөзлер менен өз ара байланысып, сөзлерди бир-биринен айырады, ал бөлиўге келгенде қыйыншылықты пайда етеді.

Көп мәнилі сөзлер бир-бирине жақын, мәнилериниң арасындағы байланысты қосымша омонимниң жүзеге келиўиниң бир жолы деп есапласақ, омонимлер бирдей айтылып, хәртүрлі түсиникке ийе сөзлер топарын билдиреди [3].

Көп мәнилі сөзлерде тийкарғы мәни дегеринде жасалма мәнилер жүзеге келеді. Сондай-ақ, сөз мәнісиниң аўысыўы, кеңейиўи, тарайыўы сөзлерде де этимологизация процесі нәтижесинде омонимлердиң келип шығыўы—лингвистикалық әдебиетларда илимий жақтан дәлилленген, әмелий жақтан сөзликлерде берилген: қол-рука, қол-подпись, айлуна, ай-месяц [4] т.б.

Келтирилген омонимлер тек сыртқы формасы жағынан бир-бирине ұқсас. Егер де усындай тәрәплерин есапқа алсақ, омонимлер менен көп мәнилі сөзлердиң арасындағы парықты айырыў исиниң аңсат емеслигин көремиз.

Хәзирге дейин омонимлер хәм көп мәнилі сөзлерди (полисемия) бир-биринен айырыўда қолға алынбай қиятырған мәселелер де баршылық. Мысалы: ай сөзин алып қарайық. Оны гейпара сөзлик

дүзиўшилер омоним десе, басқалары көп мәнили дейди. Мәселен, «планетаның бир түри» дегенди аңлататуғын **Ай** сөзи менен «жылдың он еки бөлегиниң бири» дегендеги **ай** бир-бирине онша уксамай, хәр қайсысы түрлише бағдарда өзінше хызмет ете-туғынлығын көремиз. Булардың келип шығуы төркини де бир. Бирақ, хәрбириниң өз алдына айрықшалықлары бар екенлигин есапқа алып, оларды жеке сөзлер ретинде омонимлик дизбекти курай алады десек макул болады [3:73].

Бизиң пикиримизше, ҚТТС ти дүзиўде сөзлердиң басқа топарлары менен қатар омонимлерди де

анықлаў, олардың мәнилерин хәр тәрәплеме ашып көрсетиўге ерисиў, булардың хәр бирин көргизбелли (иллюстрациялық) материаллар жәрдемде берий – оны дүзиўшилердиң билими, шеберлиги хәм тәжирийбесине тиккелей байланыслы.

Омонимлер, сондай-ақ, көп мәнили сөзлердиң мәнилерин, өз ара мүнәсибетин буннан былай да жетилистирий, оларды айырыўға жәрдем етеуғын тилдеги омонимлер сөзлигин дүзиў, гейпараларының этимологиясын қарастырыў түсиндирме сөзликте дүзиўшилер алдында әхмийетли мәселелерден деп есеплаймыз.

Әдебиятлар

1. Виноградов В.В. Об омонимах в русской лексикографической традиции. // Лексикология и лексикография. -М.: 1977. / „Советская тюркология”, 1984, №4, 93-6.
2. Абаев В.И. О подаче омонимов в словаре. ВЯ, 1957, №3, 31-6.
3. Османова А. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде омонимдердің берілуі мен бір-бірінен ажыралығы жайында. Жыйн: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелери. –Алматы: «Ғылым», 1989, 63-6.
4. Равшанов М. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида омонимлар тавсифи. Автореф.дис.канд.наук. –Т.: 1991, 20-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ тилининг имло луғатида омоним сўзларнинг берилиши, сўз маъноларига, этимологиясига этибор масалалари ўз ифодасини топган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы маркировки омонимичных слов в каракалпакском орфографическом словаре, значение слов, а также этимология слов.

SUMMARY

The spelling dictionary of the Karakalpak language speaks about the giving of homonymous words, attention to their meanings and etymology.

БАДИЙ МАТНДА ФРАЗЕОЛОГИК ПОЛИСЕМИЯНИНГ ЛИСОНИЙ ТАДҚИҚИГА ДОИР

С.Ж.Рахимова - ўқитувчи

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети

Ургенч филиали академик лицейи

Таянч сўзлар: бадий матн, полисемия, фразема, ибораларда кўпмаънолилиқ, маънодошлиқ, семантика, стилистика, лисоний имконият.

Ключевые слова: художественный текст, полисемия, фразеология, множественность во фразах, семантика, стилистика, лингвистическая возможность.

Key words: artistic text, polysemy, phraseology, polysemy in phrases, semantics, stylistics, linguistic possibility.

Тилшунослиқда фразеологик бирликларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, жаҳон тилшунослиғида ҳам мазкур лисоний бирликлар турли аспектларда кенг тақик этилган. Фразеология назарияси ривожига Е.Поливанов, Л.Булаховский, Ш.Балли, В.Виноградовлар қатта ҳисса қўшган. Ш.Балли фразеологик семантикани уларнинг мутлақ белгиси деб эътироф этиб, бирикмаларни лексик-грамматик, семантик ва синтактик яхлит бирликлар эканлигини таъкидлаган [1:23].

Кейинги йилларда ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлар чуқур тадқиқ этила бошланди. Айниқса, миллий менталитетни ифодаловчи лексик бирликлар табиатини ўрганишга қатта эътибор берилмоқда. Жумладан, Қ.Ҳақимовнинг фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги, Ш.Раҳматуллаевнинг феъл фраземаларнинг боғлашуви, Абдимурод Маматовнинг фразеологик меъёр муаммолари, Абдуғафур Маматовнинг фразеологиянинг назарий асослари, Б.Йўлдошевнинг фраземаларнинг функционал-услубий хусусиятлари, К.Бозорбоевнинг сўзлашув нутқи фразеологизмлари, Ш.Алмаматованинг фраземаларнинг компонент таҳлили, М.Вафоеванинг фразеологик синонимлар, Ш.Ғаниеванинг фразеологизмларни шаклий ва мазмуний моделлаштиришга бағишланган тадқиқотлари ўзбек фразеологиясининг ривожига сезиларли таъсир кўрсатди.

Шунингдек, ўзбек тилшунослиғида Ш.Раҳматуллаев, Б.Йўлдошев, А.Маматовлар икки ёки ундан ортиқ сўздан таркиб топган, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга муқобил, яхлитлиғича устама кўчма маъно

англатадиган луғавий бирликларни фразеологик объект деб эътироф этадилар [2,3,4]

Ш. Раҳматуллаев фразеологик бирликларнинг маъно табиатини биттадан ортиқ сўз яхлитлиғича маълум бир образ асосида, кўчириш йўли билан семантик таракқиётни бошдан кечиради деб таъкидлаб муайян образ асосида юзага келган маънони фразеологик маъно деб номлаган [2:42].

Проф.Х.Жамолхонов эса фраземаларни кўчма маъноли турғун конструкция деб ҳисоблайди. Олимининг таъкидлашига кўра, фразема ҳам лексема каби луғавий бирлик саналади, аммо ўзининг ифода ва мазмун планларидаги қатор белгилари билан фарқланади [5:21].

Кўп маънолилиқ тилнинг муҳим имкониятларидан биридир. Бу жиҳат бошқа лисоний бирликлар қатори фраземаларга ҳам хосдир. Фраземалар контекстда турли маъноларни ифодалаб келиши мумкин. Буни қуйида келтирилган мисоллар ва уларнинг таҳлили орқали изоҳлаш мумкин. Ўткир Ҳошимов ўзининг “Нур борки, соя бор” романида бир иборадан турлича ва турли ибораларни битта маъно ифодалашга хизмат қилдирган [8:254].

Иборалардаги кўпмаънолилиқ ва маънодошлиқни ҳам аниқ фарқлаш лозим. Масалан, кўзида ўт ёнди, кўзида олов ёнди, кўзида чўғ ёнди, кўзларида ўт чакнади, кўзида ўт порлади, кўзидан учкун чакнади ва бошқалар битта маънони ифодалашга хизмат қилади. Масалан, кўзларида ўт сачраб кетди ибораси “кўзидан ўт чиқиб кетди” ўрнига ишлатилган. “Кўзларида ўт сачраб кетди” фраземасида маъно ҳам анча кучли. Мисол: Унинг рўпарасида Шерзод, кеча ўзи пачоқлаб